

²⁸ Наш Шлях. – 1920. – №133; Подольський Край. – 1920. – №510; №515.

²⁹ Наш Шлях. – 1920. – №40; №102.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – С. 18. – Арк. 26.

³¹ Подольський Край. – 1920. – №590.

*Сергей Кармалюк, Юлия Кармалюк
(Черновцы)*

СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ГРАЖДАНСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ А ТАКЖЕ АРМИИ УКРАИНСКИМ ОБЩЕСТВОМ КРАСНОГО КРЕСТА В 1919-1920 гг.

В статье раскрываются основные направления работы комитетов Красного Креста в Украине в 1919-1920 гг. На базе значительного количества источников сделан обзор основных направлений социальной и финансовой деятельности комитетов Общества и показано ключевые факторы его финансового обеспечения.

Ключевые слова: комитеты Красного Креста, досоветская Украина, социальная помощь.

*Sergii Karmalyuk, Yuliya Karmalyuk
(Chernivtsi)*

SOCIAL ASSISTANCE OF THE UKRAINIAN RED CROSS SOCIETY TO THE CIVILIAN POPULATION AND ARMY IN 1919-1920.

In the article we investigate the formation and main aspect of activities of Red Cross department in the pre-soviet Ukraine (1919-1920). On the basis of the analysis of a great number of data we envisage the forms and methods of financial activities for giving help.

Key words: Red Cross Committee, pre-soviet Ukraine, giving help.

УДК 94: 655. 41 (477) „1920 / 1930”

*Валентина Молоткіна
(Переяслав-Хмельницький)*

ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КОНТРОЛЮ (ЦЕНзуРА) ЗА ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізуються основні види цензури за друкованими виданнями радянської України в 1920-1930-ті рр.

Ключові слова: бібліотека, видавництво, видавничі справи, друкована продукція, ідеологія, книги, література, цензура, контроль.

Протягом 1920-1930-х рр. в умовах формування тоталітарного суспільства поступово сформувалась державна цензурна система – Головополітосвіти, Всеукраїнського державного видавництва, Головного управління у справах літератури і видавництва (Головліту), Центрального управління у справах друку (ЦУСД), яка у своїй діяльності спиралася на систему Наркомосу та Державного політичного

управління (ДПУ). Ця структура запроваджувала різні види радянської цензури для систематичного нагляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

У вітчизняній історіографії принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю радянської України знайшли відображення у дослідженнях таких науковців, як: В. Батюх, Т. Стоян, М. Тимошик, О. Федотова¹. Поглиблено вивчають радянську цензуру у видавничій справі й російські вчені А. Блюм, Т. Горяєва² та ін.

У пропонованій статті автор ставить за мету з'ясувати, які основні види цензури запроваджувала радянська влада в 1920-1930-ті рр. для встановлення партійно-державного контролю над видавничою справою України.

Найкращим способом не допустити до друку „таємних або „шкідливих” для держави” матеріалів була попередня цензура – ідеологічний тиск та вплив. Та при своїй великій ефективності ця форма цензури потребувала значної кількості працівників і матеріальних ресурсів. В основному, політрецензентами ставали номенклатурні працівники Наркомосу УСРР³.

Організація попередньої цензури в радянському суспільстві відбувалось шляхом переговорів з редакціями та видавництвами, введенні в їх склад „підходжих осіб і вилучення неприйнятних”⁴. Як зазначає В. А. Батюх, саме ж здійснення попередньої цензури було поділене на три ступені, і вся друкована продукція проходила їх навіть при перевиданні⁵.

Цензурі підлягали рукописи, коректурні відбитки (гранки) і сигнальні екземпляри. В редакціях та видавництвах існували чіткі інструкції відносно цензурування матеріалів, рекомендації ЦУСДу з ідеологічних питань та ін. Керівники видавництв, що призначались з числа важливих партійних працівників, та редактори-„висуванці” піддавали тексти жорсткій ідеологічній правці. Відповідальний працівник редакції міг змінювати в авторському тексті „ідейно неповноцінні” місця та видаляти „непотрібні уточнення”. Якщо автору не подобались виправлення або заборони, зроблені редакторами, то він міг передати рукопис керівництву редакції (головному редактору або директору видавництва), а там уже вирішувалось – залишати початковий авторський задум, чи виправлений редактором текст. Після редакторського втручання текст надсилався до цензора, який напроти небажаних місць ставив ледве помітні штрихи олівцем (після закінчення процедури штрихи обов'язково стирались гумкою). Усні зауваження викладались представнику редакції чи видавництва, а той вже власноручно робив купюри-вилучення чи виправлення⁶. Після всіх цих операцій цензурний орган ставив відповідну візу – печатку (на рукописах – „Розголошення військової чи державної таємниці немає”, на гранках – „Дозволяється друкувати”, на сигнальних екземплярах – „Дозволяється в світ”)⁷.

З роками для редакторів вироблялися написані

правила, які визначали зміст і характер їхньої щоденної роботи. Переконали документальне свідчення про те, в яких умовах доводилося працювати радянським редакторам, залишив Сергій Єфремов в одному із записів свого щоденника за 1928 рік. У записі від 9 жовтня йдеться про підготовку до друку у видавництві „Книгоспілка” кількатомного видання творів Михайла Коцюбинського. „Коли видавничий редактор А. Лебедь уже розробив план роботи над багатотомником, відредагував текст перших трьох томів та підготовлені до них упорядниками примітки, керівництво видавництва раптом постало перед необхідністю запросити до редакції когось із комуністів. На здивоване запитання редактора: „Для чого?” – йому відповіли: – „Це вимагає загальна політика. Всюди треба комуніста для духу”. А. Лебедь, який за кілька місяців копійкою праці виконав увесь масив творчої і чорнової роботи, мусив погодитися на запрошення фіктивного редактора. Таким став ... секретар Київського парткому Ю. Демченко. Він протримав у себе кілька місяців рукопис, а далі, признавшись, що не має часу навіть переглянути матеріал, повернув рукопис до видавництва. Тоді запросили ще одного редактора-комуніста – О. Лакизу”⁸. „Коли Лебідь поглянув на повернений від нього матеріал, то побачив, що редактором значиться вже Лакиза, а його, Лебеда, ім'я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе – бере гроші і дає ім'я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора, на себе надіти його личину. Лебедь запропонував, видавництво почало викручуватись: „Хіба вам не все одно. Адже гроші за редакцію ви одержите... А Лакиза – він же тільки політичний наглядяч”. – „Ну, то напишіть: під редакцією Лебеда і під політичним наглядом Лакизи”, – запропонував Лебедь. – „Ну, ви говорите дурницю!” – образилися видавці”⁹.

В процесі підготовки до друку будь-який текст піддавався суттєвій деформації, або й взагалі не друкувався. Так, у січні 1929 р. було видано накази по видавництвах УСРР, найперше в ДВУ і „Книгоспілці”, не приймати до друку жодних матеріалів від С. Єфремова, звинуваченого по „справі Спілки визволення України (СВУ)”¹⁰.

Після реорганізації Укрголовліту в 1931 р. попередній контроль почали здійснювати уповноважені Головліту при видавництвах, редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних організаціях, головних поштамтах, митницях тощо¹¹. Порядок проходження попереднього контролю творами друку майже не змінився. Так, 1 липня 1932 р. начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись з рецензією видавництва „ЛІМ” на книгу Г. Еріка „Зустріч”, не заперечував проти друку, але просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання¹².

У постанові №109 від 22 квітня 1933 р. „Про порядок здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів ке-

рівних працівників ВКП (б) і радянського уряду” пропонувалося уважно перевіряти правильність перекладу, звіряти з оригіналом¹³.

Також до текстів творів вносилися суттєві правки. Наприклад, 2 серпня 1933 р. відбулося засідання колегії НКО УСРР з перегляду підручників, яке проводив А. Хвиля. Розглядався посібник з літератури для VII класу, написаний В. Коряком. Комісія запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з „Псалом залізу” і „Сонячних кларнет” П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Репіна з творів Т. Шевченка¹⁴.

На редактора чатувало й багато інших несподіванок. Тематичні плани видань для кожного видавництва мусили починати з тих видань, які орієнтували винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей. Це були твори, присвячені виконанню рішень чергового партійного з'їзду, чергової річниць від дня народження Леніна, дня утворення комуністичної партії. Для редагування таких рукописів призначали тих редакторів, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу „ідеологічну підкованість”. Звісно, такі твори не просто включали до тематичних видавничих планів в директивному порядку, а й посилено контролювали на всіх етапах їхнього проходження могутнім партійним, ідеологічним апаратом поза межами видавництва. „Політичну пильність” й „ідеологічну чистоту” мали забезпечувати не лише рецензенти тих навчальних закладів, де виконували ці роботи, а й так звані зовнішні рецензенти, імена яких забороняли розголошувати¹⁵.

Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом трьох місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно стежили за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення¹⁶.

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Винятки складали деякі періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура.

Інший вид цензури – наступний або каральний – поставав більше як метод впливу та стримування суспільних ідей і думок, що не відповідали ідеї радянського життя. В 1920-1930-х рр. поняття каральної цензури набуло буквального значення, оскільки в роботі Головліту і його місцевих органів на колегіальних умовах брали участь представники ДПУ / НКВС / КДБ, що засвідчувало неминучість покарання за розголошення певної інформації. Більше того, між двома відомствами були встановлені тісні контакти щодо санкцій відносно авторів-порушників, тиражів видань, окремих екземплярів, що вимагають вилучення й утилізації та ін. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція або вилучалась з обігу цілком, або ж окремими тиражами¹⁷.

Каральна цензура працювала, керуючись не лише нормативною секретною базою ЦУДУ, а також вказівками партійно-державних органів. Тому кожен автор, редактор, видавництво прагнули отримати найповнішу інформацію про заборони, щоб не потрапити в руки органів держбезпеки. Порушення заборон, як правило, мало такі наслідки: „закриття видавництва або окремих видань, скорочення тиражу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб”¹⁸. Так, 1929 р. вийшла постанова Колегії НКО №545, якою обумовлювалося припинення роботи видавництва „Космос” і „Слово” з подальшою їх ліквідацією в місячний термін¹⁹. Пояснення з приводу закриття видавництва наводилося у постанові ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р.²⁰ та підготовленому на її основі 9 січня 1930 р. розпорядженні народного комісара освіти М. Скрипника „Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі „Космоса”²¹, де вказувалося, що „ідеологічно чужі дитячі казки Г.-Х. Андерсена видані харківським приватним видавництвом „Космос” є шкідливими, оскільки вони не вписувались в завдання соціалістичного виховання”²². До осіб, причетних до появи згаданих видань, були „вжиті заходи”. Так, голові ДНМК Наркомосу Ястржембському та голові Кваліфікому Езерському були винесені догани й знято із займаних посад; голові Наукпедкому соцвиху Соколянському та начальнику Головліту наркомун освіти Фалькевичу оголошено догани; політредакторам Головліту Кияжанському, Грабовському, Сеніку та завідувачу Окрліту Когану – винесено суворі догани. Заступника начальника Головліту Латинського „за сприяння виходу і залучення до співробітництва в редактуванні казок приватного видавництва „Космос” політредакторів Головліту та за персональну участь у підготовці казок Гауса” та політредактора Михайлова виключено з партії. Також були звільнені з роботи директор Інституту педагогіки Попов та ряд наукових співробітників. А власника закритого видавництва „Космос” Гесена притягнуто до судової відповідальності²³.

У січні 1932 р. з’явилася постанова Партконтролю ЦК КП (б) У на книгу С. Черняка „Листи з чужих країв”, яка розповідала про переваги капіталізму над соціалізмом, захищала „фашистський режим” Ю. Пілсудського. Її рецензентом був Ю. Озерський, а „... колишній завголови тов. Калюжний знав про те, що на цю книжку є різко негативна рецензія одного із політредакторів, робітника-висувача про те, що її, як шкідливу, видавати не можна”²⁴. Директор видавництва „ЛІМ” С. Пилипенко, головний редактор М. Ялович, редактор І. Лакиза видали її за старою візою Головліту. Рішення ПК ЦК КП (б) У було надзвичайно категоричним: „... за соціал-фашистську апологетику капіталістичного ладу, за протаскування політично шкідливих, по суті, соціал-фашистських ідей, поглядів, тов. Калюжного, колишнього керівника Головліту, за антипартійне ставлення до покладених на нього партією зобов’язань на одній з відповідальних ділянок ідеологічного фронту – виключити з партії”²⁵.

У „Зведені №1 найважливіших вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України” від 28 січня 1937 р. чітко вказані ті каральні заходи, які застосовувались до „порушників”: „В газеті „Колхозник Запорожья” слово „Політбюро” секретарем редакції в шкodu викривлено в „Поліцейбюро”. Цензором виправлено. Секретар редакції знятий з роботи; справа про нього передана до НКВС. В газеті „Сталінським шляхом” (Остропільський р-н, Вінницької обл, УРСР) №148 доповідь т. Сталіна на Надзвичайному 8-му з’їзді Рад починалась так: „Конституція СРСР це пуста обіцянка, обман, „потьомкінське село”. Цей відверто контрреволюційний випадок класового ворога був вилучений. Проводиться розслідування для встановлення винних”²⁶. За те, що 10 лютого газета надрукувала рішення Харківського обкому партії від 29 січня 1933 р., яке на цей час вже було засуджене як хибне через недостатню партійну критичність, з формулюванням „за безвідповідальне ставлення колективу редколегії до своїх обов’язків, що призвело до антипартійних дій», був звільнений з посади редактор газети „За культурну революцію” П. Кияниця²⁷, 12 лютого його виключили з партії²⁸, а в липні 1933 р. розстріляли.

Починаючи з кінця 1930-х років, Головліт постійно проводить огляди видавничих версток, результати яких у письмовому вигляді передавалися до ЦК комуністичної партії. В такий спосіб продовжувалися пошуки ворожої пропаганди, відстежувалися „неправильні”, чи „помилкові” думки науковців, прорахунки й політична незрілість видавців. Новоявлені цензори з хворобливою підозрілістю, абсурдною прискіпливістю шукали „загрожуючий безпеці держави” негатив²⁹.

Керівникам видавництв все більше надсилали надто важливі з ідеологічної точки зору папери з позначкою „таємно”: про вилучення з бібліотек виданих раніше творів авторів, про недопущення до розгляду будь-яких рукописів конкретних авторів, про нерозголошення через засоби друку конкретних фактів, про заборону згадувати в будь-якому контексті імена „найлютіших ворогів радянської влади” – Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Сергія Єфремова, Володимира Кубійовича, Богдана Лепкого, Андрія Любченка, Євгена Маланюка, Івана Огієнка, Миколи Хвильового, Євгена Черкасенка. На значну частину імен діячів української науки, літератури, мистецтва навішуються ярлики „українських буржуазних націоналістів”. Це означало автоматичне вилучення їхніх книг із бібліотечних фондів, книгарень й подальшу заборону видавати³⁰. Репресії не лише за реальну опозицію, але й за нескоеені злочини мали на меті залякати працівників культури, унеможливити творчі ініціативи, непередбачені партійною верхівкою³¹.

Однією з форм викреслення з історії імен викритих партією „ворогів народу”, яку широко запроваджували цензурні відомства, особливо в 1920-1930-х роках, стало ретельне заклеювання цупким папером окремих рядків змісту тих по-

одиноких видань, які спрямовувалися у спецфонди. У змісті деяких наукових збірників ретельно заклеювали цупким папером чи замальовували чорнилом окремі рядки. На тих рядках зазначені прізвища й назви статей авторів, які пізніше були репресовані радянською владою, а отже, заборонені для згадування у відкритій пресі. Заборонялася і їхня творча та наукова спадщина, навіть якщо вона не мала до політики жодного стосунку³². Аркуші з такими статтями в самому збірнику виривались.

Такий щільний цензурний контроль призвів до виникнення самоцензури. Вплив так званого „внутрішнього цензора” кожен автор відчував безпосередньо в процесі написання, тому що кожен образ, кожну думку і кожне слово він перевіряв – пройде це цензуру чи ні. Як зазначає Т. М. Горяєва, самоцензура була одним з характерних проявів деформації громадянського суспільства. Однак саме в умовах радянського режиму самоцензура набула великого масштабу, вразивши не лише масову свідомість, але й більшу частину творчої інтелігенції, що завжди співвідносила зміст тексту на авторському аркуші з ймовірністю його публікації³³.

Російський дослідник цензури А. В. Блюм виділяє п’ять рівнів контролю, а саме: самоцензуру, редакторську цензуру, головлітівський контроль, каральну цензуру органів таємної політичної поліції (ДПУ / НКВС / КДБ), ідеологічну цензуру³⁴.

Ідеологічна цензура здійснювалась партійним керівництвом. Воно вирішувало долі авторів та їхніх творів, а також видавництв, журналів, газет та інших засобів інформації, давало „установки”, які беззаперечно виконував Головліт. Така цензура здійснювалась на рівні „прийняття рішень” ідеологічними структурами партії, перш за все відділами і управліннями ЦК (Агітпропом)³⁵. На перший план виступали вимоги до „чистоти ідеології”. Видавництва закликали вести „успішну боротьбу з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, боротьбу за генеральну лінію партії». Аргументи на користь необхідності такої „перебудови”, на перший погляд, мали якийсь раціональний сенс. Їх суть зводилась до того, що на книжковому ринку в епоху непу панувала „нездорова конкуренція”, а головне „нездоровий паралелізм і дублювання” у виданні книжок, яке призводило до затоварювання³⁶.

У січні 1931 р. керівник Головліту СРСР П. Лебедєв-Полянський на секретній нараді завідувачих республіканськими Головлітами і обкрайлітами в установчій доповіді „Про політично-ідеологічний контроль над літературою в період реконструкції” заявив: „Якщо раніше ми зосереджували увагу на ворожих нам елементах, які перебували поза нашими рядами, то тепер, в період розгорнутого наступу соціалізму, нам доведеться приділяти дуже багато уваги тим політичним лініям і тій ідеологічній позиції, яка розгортається в наших рядах. Нам доведеться цензурувати самих себе”³⁷. Вже недостатньо було шукати „відвертої контрреволюції”, потрібно було не припускати

жодних коливань і відхилень від генеральної лінії ЦК ВКП (б). На щит були піднесені слова тоді ще початкуючого російського газетяра С. Інгулова (пізніше провідного співробітника відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП (б)): „Критика мусить мати наслідки – арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли... В радянській пресі критика – не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки. „Добий його!” – ось заклик, що лунає в усіх промовах керівництва радянської держави”³⁸.

Отже, для систематичного нагляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці ВКП (б), влада запроваджувала різні види цензури – попередню (коли видавничі редактори вишукували недозволені чи просто небажані думки, погляди, форми вислову. Лише після такої багаторазової перевірки: на машинописі цензор виставляв штамп „до набору”, на коректурі – „в друк”, на сигнальному примірнику – печатку „в світ”, тобто дозвіл на розповсюдження, книжка доходила до читача), наступну або каральну (закриття видавництва або окремих видань, скорочення тиражу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб, цькування в пресі, вилучення книг репресованих авторів), ідеологічну (здійснювалась партійним керівництвом). Такий щільний цензурний контроль призвів до виникнення самоцензури. Запровадження різних видів радянської цензури призводило до значного збіднення книговидавничого репертуару.

¹ Батюх В. Політична цензура 1920-х – 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення / В. Батюх // Український історичний збірник. – Вип. 9. – 2006. – С. 211-222; Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр. / Т. А. Стоян. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.; Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №9. – С.32-34; Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №10. – С.35-39; Тимошик М. Її величність книга. Історія видавничої справи Київського університету ім. Т. Г. Шевченка 1834-1999 / М. Тимошик. – К., 1999. – 306 с.; Федотова О. Доля дитячої казки в Україні в більшовицьку добу (За матеріалами „Бюлетеня НКО” 1925-1933) / О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2003. – №12. – С.35-37.

² Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953 / А. В. Блюм. – С. П., 2000. – 312 с.; Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т. М. Горяева. – М., 2002. – 400 с.

³ Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166.

– Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

⁵ Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

⁶ Малышевский И. Монолог над могилой Главлита / И. Малышевский // Зеркало недели. – 2001. – № 30. – С.27.

⁷ Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

⁸ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С.36.

⁹ Там само. – С.37.

¹⁰ Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидавництва в Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С.107.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 590. – Арк.25.

¹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.9.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6216 – Арк.19.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.123.

¹⁵ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С. 37

¹⁶ Стоян Т. А. Вказ.праця. – С. 132.

¹⁷ Батюх В. Вказ.праця. – С. 214.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

¹⁹ Про припинення діяльності Видавництва „Космос” та „Слово”: Постанова №545 Колегії НКО (з прот. Ч. 36. 19. IX.1929 р.)// Бюлетень НКО. – 1929. – №40 (179). – С.1.

²⁰ Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. (Витяг з прот. №88 засідання Президії ЦК КП (б) У 20.12.1929 р.)// Бюлетень НКО. – 1930. – №3. – С. 9-12.

²¹ Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі „Космоса”: Постанова Наркома освіти т. Скрипника від 9 січня 1930 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – С.3-9.

²² Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. – С.9.

²³ Там само. – С. 12.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 5298. – Арк.42.

²⁵ Там само.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 7102. – Арк.13.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6216 – Арк.30.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 6199 – Арк.112.

²⁹ Тимошик М. Видавнична справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти... – С.33-34.

³⁰ Там само.

³¹ Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – С.410]

³² Тимошик М. Її величність книга... – С.207.

³³ Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т. М. Горяева. – М., 2002. – С.130.

³⁴ Блюм А. В. Вказ.праця. – С.14-25.

³⁵ Там само. – С.22.

³⁶ Там само. – С.61.

³⁷ Там само. – С.26-27.

³⁸ Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов // Красная нива. – 1928. – №19. – С.2.

*Валентина Молоткина
(Переяслав-Хмельницький)*

ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ КОНТРОЛЯ (ЦЕНЗУРЫ) НАД ПЕЧАТНЫМИ ИЗДАНИЯМИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (20-30-е гг. XX ст.)

В статье анализируются основные виды цен-

зуры за печатными изданиями советской Украины в 1920-1930-е гг.

Ключевые слова: библиотека, издательство, издательское дело, печатная продукция, идеология, книги, литература, цензура.

*Валентина Молоткина
(Переяслав-Хмель'nyts'kyi)*

THE TYPES OF CONTROL BODIES (CENSORSHIP) ACTIVITY OVER PRINTED EDITIONS OF THE SOVIET UKRAINE (IN 20-30^s OF 20th CENTURY)

There is analysed the main kinds of censorship over printed editions of the Soviet Ukraine in 1920-1930th of XX century.

Key words: library, publishing house, publishing business, printed production, ideology, books, literature, censorship.

УДК 94:355.48,,1944”

*Валерій Грицюк
(Київ)*

ОТОЧЕННЯ ВЕЛИКИХ УГРУПОВАНЬ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК У ХОДІ ЗИМОВОГО НАСТУПУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1944 р.

У статті взяті до аналізу Корсунь-Шевченківська та Проскурівсько-Чернівецька фронтові наступальні операції на оточення противника, здійснені радянськими військами взимку та весною 1944 р. на Правобережжі України.

Ключові слова: Друга світова війна, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція.

У жодній війні минулого не було такої кількості операцій на оточення великих угруповань противника, як у Великій Вітчизняній війні. Всі операції на оточення, проведені в ті роки, вирізнялися небувалим розмахом як за кількістю військ і техніки, що брали в них участь, так і за часом (темпом) і простором. Кожна з них за своєю організацією і проведенням не була схожа на попередню. У кожній операції завжди були свої певні особливості. До аналізу запропонованої воєнно-історичної розвідки взято Корсунь-Шевченківську та Проскурівсько-Чернівецьку фронтові наступальні операції радянських військ, проведені взимку та весною 1944 р. на Правобережній Україні в рамках Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції.

Наступальні операції на Правобережній Україні у військово-історичній літературі описані нерівномірно. Одні з них досить широко представлені в історіографії, інші – навпаки – мають обмаль як історичних джерел, так і наукових студій, їм присвячених. Загальний хід і результати бойових дій проаналізовано досить повно, проте мистецтво

оточення досліджується в основному з досвіду однієї Корсунь-Шевченківської операції. Досвід же інших операцій на оточення, як правило, не узагальнюється. При аналізі бойових дій головна увага приділяється територіальним успіхам, а причини і обставини, що перешкодили завершити оточення і знищення противника, вивчаються недостатньо. Так, за каталогом, складеним у 1988 р., Корсунь-Шевченківській операції було присвячено 79 робіт, тоді як по всіх 10 операціях, проведених в рамках стратегічного наступу на Правобережній Україні, зареєстровано 185 публікацій, у тому числі по найбільшій з них, Проскурівсько-Чернівецькій – всього 11.

Автором статті вперше робиться спроба комплексно висвітлити незавершені операції на оточення, які проводились радянськими військами на території України взимку та весною 1944 р.

Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву „десяти сталінських ударів”, стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943-1944 рр. та планувалася другою¹. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу О. Василевського.

При плануванні операції фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань². Ще на кінець жовтня 1943 р. визрів замисел щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані або 2-го та 3-го Українських фронтів – у районі Апостолове. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримує назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43-14.1.44)³.

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК №30272 від 29.12.1943)⁴ цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград – Первомайськ, а частиною сил – на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли⁵. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (5-16.1.44)⁶.

Штучне відокремлення задуманої як єдине

ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку, неправильне. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів і вважати її незавершеною⁷.

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Львівці, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ утворився розрив до 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус прорвалися в район Звенигородки⁸. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалася на І. Конєва⁹.

Рятуючи становище, командування групи армій „Південь” вживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинута 12 дивізій. 11-14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40-50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гв. тк.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розפורшились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1128; 2-го – 212 із 560¹⁰. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції по оточенню німецьких військ в районі Умані залишалися невиконаними. У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева¹¹. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.¹² лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення